

УДК: 94(477)»18»:332 2

В.М. Шевченко
(м. Чернігів)

ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ЗЕМЕЛЬНОГО РИНКУ В УКРАЇНІ у другій половині XIX – на початку XX ст.

В статті розглядаються малодосліджені аспекти життєдіяльності земельного ринку в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Вислітлено особливості його функціонування в кожному окремому районі України. Визначено основні періоди його еволюції.

В статье рассматриваются малоисследованные аспекты жизнедеятельности земельного рынка на Украине второй половины XIX – начала XX века. Освещены особенности его функционирования в каждом отдельном районе Украины. Определены основные периоды его эволюции.

In this article we deal with little-known aspects of life activity of land market in Ukraine (second part of XIX century the beginning of XX century). The peculiarities of its functionality in each individual region of Ukraine are showed. Defined main periods of its evolution.

Скасування кріпосного права у 1861 р. в межах Російської імперії, незважаючи на збереження тут напівфеодальних форм землеволодіння й державного управління, стало знаменною подією в житті земель та народів, які перебували в її складі. Здійснення ряду демократичних реформ у 60–70-ті рр. XIX ст. прискорили формування тут нових продуктивних сил та прогресивних виробничих відносин, в основі яких лежали потреби ринку. За визначенням одного з провідних сучасних українських учених О.Рєєнта, «ліквідація кріпосного права дала поштовх для капіталізації виробництва, розвитку підприємництва й формування нової суспільної верстви – пролетаріату»¹. Набагато повільнішим і складнішим виявився поступальний розвиток переобтяженого залишками кріпосництва українського села. Остаточне утвердження тут прогресивних ринково-економічних відносин сталося, як відомо, аж на початку 80-х рр. XIX ст.² Тим не менше нові тенденції в його розвитку почали проявлятися вже з перших післяреформених років. Зокрема, аграрні перетворення 1861–1866 рр. поклали початок зламу одвічної становості феодального землеволодіння й демократичному перерозподілу земельного фонду в Україні. Як наслідок цього процесу протягом першої половини 60-х рр. XIX ст. в українського селянства опинилося понад 20 млн дес., або 45,7% всього земельного фонду³. Й надалі земля поступово, але неухильно продовжувала переходити від дворян до представників інших верств населення, головним чином до селян, козаків, колоністів, міщан, купців. Причому відбувалося це головним чином шляхом її купівлі-продажу. Власне, земля купувалася та продавалася і до скасування кріпосного права⁴. Але тоді цей процес помітно стримувався становістю феодального землеволодіння й самим характером кріпосницьких відносин. І лише в післяреформений період, у міру ослаблення позицій

феодалної власності на землю, остання почала дедалі інтенсивніше поступати у вільний продаж, перетворюючись тим самим у товар, який «продається й купується подібно до всякого іншого товару»⁵. Так поступово формувався капіталізований земельний ринок, який є невід'ємною складовою ринку аграрного.

Глибокий науковий аналіз еволюції аграрного ринку в межах Російської імперії зробив свого часу академік І.Ковальченко. Спираючись на теорію К.Маркса, він підкреслював, що як історична категорія аграрний ринок має дві форми, котрі водночас є і двома відмінними одна від одної стадіями його розвитку⁶. Суть першої із них полягає у визнанні того факту, що ринок взагалі, й аграрний зокрема, є звичайною ареною товарного обміну. В такому вигляді він існує давно, а його еволюція тісно пов'язана перш за все з еволюцією торгового капіталу. Зовсім іншої форми набуває ринок, як категорія торгового виробництва, яка органічно поєднується з процесом переходу від феодального до індустріального суспільства з утвердженням в ньому товарно-грошових відносин. В такій формі аграрний ринок створюється лише на більш високій стадії суспільного поділу праці та стає чинником прояву об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, які, власне, і регулюють всі ці процеси⁷. Приблизно такою ж є і еволюційна схема ринку земельного. Хоча при цьому останній і має ряд специфічних рис. Однією з таких його особливостей є те, що на відміну від більш об'ємного поняття ринку аграрного він, як історична категорія виникає лише за умови перетворення в товар самої землі.

Загалом проблема земельного ринку, в тому числі й в Україні, має досить солідну історіографію⁸ та відповідну джерельну базу для її ґрунтовних наукових досліджень⁹. Тим не менше й сьогодні вона залишається практично не вивченою незважаючи на свою актуальність в контексті переходу сучасної української економіки на ринкові позиції. Так, до цього часу ми практично не маємо серйозної науково-обґрунтованої характеристики всіх його складових. Особливо це стосується торгових угод на землю та земельних цін. Недостатньо вивченні особливості формування українського земельного ринку, які фактично перетворюють його із невід'ємної складової всеросійського земельного ринку в самостійну історичну категорію. Відсутня і обґрунтована періодизація його еволюції в післяреформений період. Як ми розуміємо, всі ці та інші, тісно пов'язані з ними аспекти проблеми сьогодні потребують якнайпильнішої уваги з боку дослідників. В даному конкретному повідомленні зроблено спробу зупинитися, чи краще, окреслити деякі з перелічених вище та інших питань, пов'язаних в тій чи іншій мірі з цією складною і багатогранною проблемою.

Наявні джерела дозволяють відтворити еволюцію ринково-поземельних відносин за більш ніж півстолітній період. З 1863 по 1910 рр. вона представлена у серії статистичних збірників «Матеріали по статистике движения землевладения в России», підготовлених за ініціативою тогочасного міністра фінансів Російської імперії С.Вітте. В них зібрані дані про торгівлю землею в сільській місцевості, тобто на повітовому рівні, у 45 губерніях Європейської частини території Російської імперії. За вказаний проміжок часу в їх межах у ринковий обіг на повітовому рівні надійшло понад 145,6 млн. дес. землі¹⁰. Ще за чотири роки – 1911–1914 рр. аналогічна інформація була підготовлена зусиллями групи лєнінградських вчених, яку очолював керівник підготовки до видання останніх випусків «Матеріалов по статистике движения земле-

владения в России» І. Макаров. Їхня подвижницька праця зайняла майже півстоліття¹¹, а її наслідки повністю були опубліковані лише наприкінці 80-х рр. XX ст., зафіксувавши надходження ринок ще понад 17,3 млн. дес. приватновласницьких земель¹². Таким чином можна говорити про те, що протягом 1863–1914 рр. в ринковому обігу 45-ти губерній Європейської Росії побувало не менш як 162,9 млн. дес. Входили до їх складу й дев'ять українських губерній. Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії склали район Лівобережної та Слобідської України, Волинська, Київська та Подільська – район Правобережжя, а Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії представляли район Південної України. За нашими підрахунками, виконаними на основі згаданих вище джерел, загальноукраїнські показники за 1863–1914 рр. були такими:

торгових угод на землю – 576 923,
землі в ринковому обігу – 34,6 млн дес.,
кошти на придбання землі – 3,1 млрд. руб.¹³

Слід, однак, зауважити, що дані про землю в ринковому обігу є дещо завищеними, і ось через що. При безпосередньому знайомстві з нотаріальними повідомленнями про купівлю-продаж землі, які регулярно публікувались на сторінках додатку до газети «Санкт-Петербургские сенатские ведомости» – «Сенатских объявлений» і були головним джерелом для підготовки цитованих нами збірників, виявилась одна цікава деталь. А саме те, що деякі ділянки однієї й тієї ж землі переходили з рук в руки по кілька разів, але в кожному випадку фіксувались у збірниках як окремі, автоматично збільшуючи загальну площу земель, які перебували в ринковому обігу. Якщо не враховувати цього факту, то виявиться що у ринковому обігу перебувало майже 80% усього земельного фонду України, що малоймовірно. На жаль, ці та інші вади поземельної статистики нині добре відомі, як і те, що позбутися їх на даному етапі практично неможливо. Однак пам'ятати про них треба.

Слід відзначити також, що землі підросійської України входили до ареалу формування загальноімперського відповідного ринку і, отже, були його невід'ємною складовою, а еволюція ринково-поземельних відносин в Україні великою мірою відбувалась за загальними законами їхнього розвитку. На це свого часу звертали увагу як російські¹⁴, так і українські дослідники¹⁵, зокрема В.Теплицький¹⁶, П.Теличук¹⁷, меншою мірою П.Першин¹⁸, І.Гуржій¹⁹ та багато інших. Прояв цих загальних законів у межах України мав багато специфічних рис й особливостей як на районному, так і на губернському рівні. Коротко зупинимось на них. Наведені вище загальноукраїнські показники по окремих районах та губерніях розподіляються так (див. таблицю 1):

Таблиця 1. Купівля-продаж землі в Україні у 1863–1914 рр.²⁰

Губернії, райони	Угод	Землі (у тис. дес.)	Сума (у млн. руб.)
1	2	3	4
Полтавська	143 980	3151,7	367,7
Харківська	66 880	3133,3	338,3

Чернігівська	128 102	2555,3	194,5
Лівобережжя	338 962	8640,3	900,5
Волинська	46 387	5156,6	293,6
Київська	46 672	3331,1	268,5
Подільська	33 643	2248,0	273,7
Правобережжя	126 702	10 735,7	835,8
Катеринославська	26 592	4536,0	422,8
Таврійська	42 430	4698,7	347,4
Херсонська	42 237	6017,7	587,9
Південь	111 259	15 252,4	1 358,1
Разом по Україні	576 923	34 628,4	3094,4

Дані наведеної вище таблиці засвідчують той факт, що найчастіше земля купувалася і продавалася в межах Лівобережної України, на долю якої припадає майже 339 тис. торгових угод, або 58,8% від загальноукраїнського показника. Друге місце за цим показником займала Правобережна Україна – відповідно 126,7 тис. угод або 22%. Третім був показник Південної України – відповідно: майже 111,3 тис. угод або 19,2% від загальноукраїнського показника. Натомість південноукраїнський район явно випереджав інші райони за кількістю землі, яка перебувала в ринковому обігу. На його долю у 1863–1914 рр. припадало близько 15,3 млн. дес. таких земель, що становило 44% від загальноукраїнського показника. Понад 10,7 млн. дес. або 31% таких земель перебувало в ринковому обігу на Правобережній Україні, а ще понад 8,6 млн. дес. або 25% – на Лівобережній. На їх придбання було витрачено на Півдні – близько 1,4 млрд. крб., на Лівобережжі – понад 900 млн. крб. і на Правобережжі – близько 836 млн. крб. В середньому протягом 1863–1914 рр. на одну угоду припадало по Україні в цілому – по 60 дес. землі й майже по 5,4 тис. крб. У окремих районах ці показники були такими: Лівобережжя – 25,5 дес. і 2,7 тис. крб., Правобережжя – 84,7 дес. і 6,6 тис. крб., Південь – 137,1 дес. і 12,2 тис. крб. Наведені вище нескладні статистичні та математичні підрахунки свідчать, що найдешевше і найменшими ділянками земля купувалась і продавалась на Лівобережній Україні, тоді як найбільше і найдорожче – в південноукраїнських губерніях. Проміжну позицію займала Правобережна Україна. Серед окремих губерній найінтенсивніша торгівля землею спостерігалася в Малоросії (Полтавська і Чернігівська губернії) та Слобожанщині (Харківська губ.), тоді як найнижчі аналогічні показники мали місце у промислово розвинутих Катеринославській та Подільській губерніях. Всі ці та інші явища якраз і були об'єктивним проявом тих специфічних рис, характерних для ринково-поземельних відносин в Україні, які дозволяють говорити про їх відмінність від

земельного ринку в інших районах Російської імперії. Нижче зупинимось детальніше на деяких із них.

Вище зазначалося про те, що абсолютна більшість торгових угод на купівлю-продаж землі в Україні укладалось в її лівобережному регіоні, головним чином у Полтавській та Чернігівській губерніях. Пояснювалося це кількома причинами. По-перше, саме ці землі були свого часу центром козацької держави – Гетьманщини, успадкувавши від неї великий прошарок заможного і вільного населення у вигляді купців, міщан, козаків тощо. Маючи неабиякий попит на землю та відповідні фінансові можливості саме вони стали поряд із дворянами найактивнішими суб'єктами земельного ринку, що формувався. На цю обставину неодноразово звертали увагу й автори відповідних спеціальних видань. «Получившие доступ к земле, – зазначалося в одному з них, – купцы с первых же лет заняли видное положение на земельном рынке в качестве покупателей.»²¹ До такого ж висновку дійшли і члени урядової комісії з вивчення стану сільського господарства імперії після скасування кріпосного права. «Большие имения, – зазначалося в її матеріалах, – покупаются не помещиками, ибо они только продавцы, и не крестьянами, ибо у них нет больших капиталов, только купцы могут покупать такие имения»²². По-друге, Лівобережжя було районом найбільшого в Україні аграрного перенаселення, на що свого часу звертав увагу відомий український вчений В. Голобуцький²³. А відтак, для більшості його населення, переважно сільського, земля була чи не єдиним засобом до існування. За таких умов ринковий попит на неї з боку рядового населення завжди був досить високим. Це підтверджують і висновки згаданої вище урядової комісії. «Мелкие участки, – сказано в них, – большей частью покупаются крестьянами, мещанами-хлебопашцами и вообще лицами, которые сами занимаются хозяйством. Конкуренция в этом случае большая»²⁴. Нарешті, по-третє, абсолютна більшість укладених на Лівобережжі угод на землю стосувалися головним чином середніх та дрібних земельних ділянок. Окрім селян та інших хліборобів, статок яких не дозволяв ні купувати, ні продавати великі ділянки землі, цьому сприяло й переважання тут маломаетного дворянства та фактична відсутність вільних для продажу земель. Як наслідок, торгово-поземельні угоди на Лівобережжі були в середньому набагато дрібнішими, ніж ті, які укладались в інших районах України. Дані наведеної вище таблиці 1 вказують на те, що на майже 339 тис. таких угод, укладених в межах Лівобережної України протягом 1863–1914 рр. загалом приходилось трохи більше, ніж 8,6 млн. дес. землі. В середньому це становило по 25,5 дес. на одну угоду, тоді як, скажімо на Правобережній Україні аналогічний показник дорівнював 84,7 дес., а на Півдні України 137,1 дес. Згадані вище та інші особливості торгово-поземельних відносин в межах Лівобережної України, як засвідчує їх попередній аналіз, загалом позитивно впливали на формування та подальшу еволюцію в регіоні.

Не менш специфічною була й ситуація на Правобережній Україні, яка, як відомо, тривалий час входила до складу польсько-литовської держави – Речі Посполитої. На відміну від маломаетних господарств лівобережного дворянства, правобережне успадкувало від польсько-литовського панування велике фільваркове землеволодіння. Майже повністю збережене в ході скасування тут кріпосного права, воно передбачало наявність великої кількості залежного від поміщиків населення, головним чином

селянства. Не дивно, що серед інших українських районів саме Правобережжя тривалий час залишалось осередком найбільшого поширення кріпосництва. За даними, які наводить відомий дослідник проблеми І.Гуржій, напередодні його скасування тут зосереджувалось понад 56,4% всього українського кріпосного селянства²⁵. Однак, в перші післяреформені роки колишні поміщицькі селяни Правобережної України, не маючи достатньо засобів для придбання землі, тим не менше виявилися забезпеченими нею досить пристойно. Зокрема їхні земельні володіння були суттєво збільшені російською адміністрацією краю в ході здійснення інвентарної реформи 1847р.²⁶ та після повстання 1863 р. і наступної за ним селянської реформи 1864 р в Царстві Польському²⁷. Все це зводило до мінімуму участь правобережного селянства у ринково-поземельних операціях принаймні в перші післяреформені десятиліття. До того ж польська частина населення Правобережної України тривалий час виявилася штучно позбавленою права на купівлю землі, так би мовити юридично. Зокрема у статті 698, п.2 (додаток) цивільного законодавства Російської імперії з цього приводу говорилося, що «до окончательного устройства Западного края посредством усиления в оном числа русских землевладельцев, лицам польского происхождения воспрещается ... приобретать помещичьи имения в девяти западных губерниях.»²⁸ Пункт 3 додатку до названої статті стосувався окремо Волинської губернії, в якій аналогічні заборони поширювалися також на іноземців з російським підданством та переселенців з привіслянських губерній²⁹. Усі ці штучні заходи царського уряду помітно стримували розвиток земельного ринку на Правобережжі.

Район Південної України, ввійшовши до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст., відразу почав заселятися як переселенцями з центру, так і господарями-фермерами з багатьох країн Європи. Піклуючись про швидке освоєння новоприєднаних земель російський уряд всіляко підтримував таких переселенців, охороняючи їх від спроб закріпачення і постійно дбаючи про налагодження ними власних міцних фермерських господарств, зорієнтованих на ринок. З цією метою, ще у 1764 р. Катериною II було затверджено «План про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель для їх заселення», який передбачав максимальне прискорення господарського освоєння краю³⁰. Окрім інших заходів план передбачав збільшення до 60 дес. розмірів земельних ділянок і до 12 тис. дес. розмірів маєтків, які виділялися таким переселенцям та суттєве розширення пільг для них³¹. Згодом, законом від 17 червня 1812 р. дія «Плану 1764 р.» була поширена на казенних та державних селян-переселенців³². Ці та інші заходи з боку держави, в протигагу тим, які мали місце на Правобережній Україні, створювали необхідні умови для успішного господарського розвитку Південної України, в тому числі й для успішних ринково-поземельних відносин. А наявність в цьому районі великих площ вільної для продажу землі робила його місцем найбільш інтенсивного формування й подальшої еволюції українського земельного ринку.

Надзвичайно важливим аспектом вивчення капіталізованого земельного ринку в Україні є науково обґрунтована періодизація його еволюції та визначення хронологічних рамок останньої. Проведені спеціальні дослідження незаперечно засвідчують той факт, що торгівля землею в Україні мала місце ще задовго до скасування тут кріпосного права³³. Проте у період панування феодальної власності на землю вона

об'єктивно не могла набрати характерних для ринку як історичної категорії рис. Це сталося тільки після скасування кріпосного права, в умовах переходу від феодального станового землеволодіння до більш прогресивного – безстанового. Такий перехід власне і передбачав появу капіталізованого земельного ринку – цієї гігантської і нездоланої макроструктури, «постоянно пульсирующей и меняющей в какой-то мере свои условные границы»³⁴. Все вище згадане дозволяє визначити хронологічні рамки капіталізованого земельного ринку в Україні, як історичної категорії, в межах другої половини XIX – початку XX ст. За цей час в ході своєї еволюції останній пройшов кілька умовних періодів. На сьогодні ми маємо в наявності кілька варіантів такої періодизації. Спробуємо дати характеристику кожному з них.

Вивчаючи всеросійський земельний ринок академік І. Ковальченко виділяв для характеристики щорічних цін на землю три умовних періоди, кожен з яких включав у себе 16-річний цикл, а разом вони досліджувались вони у відповідності з даними, вміщеними на сторінках «Материалов по статистике движения землевладения в России» і охоплювали 1863–1910 рр.³⁵ Взявши їх за основу, можна таким же чином виділити й умовні етапи в еволюції українського земельного ринку:

I період (1863–1878 рр.) – період становлення українського капіталізованого земельного ринку;

II період (1879–1894 рр.) – земельний ринок України в умовах остаточної перемоги товарно-грошових відносин в аграрному секторі економіки;

III період (1895–1910 рр.) – еволюція українського земельного ринку напередодні та в умовах загальної економічної кризи та здійснення столипінської аграрної реформи.

При цьому закінчення першого періоду можна пов'язати з проведенням статистичним відділом ЦСК МВС першого всеросійського земельного перепису 1877–1878 рр.,³⁶ що значно полегшує підбиття його підсумків. Початок же третього періоду в такому разі співпадатиме з часом внесення суттєвих поправок у статут Селянського і Дворянського банків³⁷, яким, а згодом й іншим банкам та кредитним установам, було дозволено купувати землю у приватну власність з наступним її перепродажем. Як відомо, ця обставина також мала помітний вплив на прискорення еволюції земельного ринку. Все це свідчить про достатньо серйозну аргументованість такого варіанту періодизації в еволюції українського земельного ринку. Проте можливий також інший її варіант, який, на нашу думку, є більш вдалим. Адже поєднання даних «Материалов по статистике движения землевладения в России» з їх радянським варіантом «Динамика землевладения в России 1906–1914» дозволяє розширити джерельну базу вивчення еволюції українського земельного ринку до 1914 р. включно. До того ж обидва джерела підготовлені на основі одних і тих же нотаріальних повідомлень про купівлю-продаж землі, які публікувалися на сторінках «Санктпетербургских Сенатских объявлений» і виконані за єдиною методикою. Більш збалансованими видаються в цьому випадку й хронологічні рамки визначених періодів. В загальному вигляді запропонований варіант періодизації в еволюції українського земельного ринку має такий вигляд:

I період (60–70-ті роки XIX ст.) – формування українського земельного ринку в умовах зламу феодально-кріпосницьких і утвердження ринково-економічних виробничих відносин;

II період (80–90-ті роки XIX ст.) – земельний ринок України в період перемоги товарно-грошових відносин в аграрному секторі економіки;

III період (1901–1910 рр.) – земельний ринок на українських землях в роки глобальної економічної кризи та здійснення аграрних перетворень П.Столипіна.

Така періодизація в цілому підтверджується вищезгаданими статистичними джерелами, що добре видно з даних наведеної нижче таблиці 2:

Таблиця 2.
Еволюція ринково-поземельних відносин в Україні (1863–1914 рр.)³⁸

Райони	Роки	Угоди	Земля (в тис. дес.)	Сума (в млн. крб.)
1	2	3	4	5
Лівобережна Україна	1863–1880	49 632	2353,2	75,3
	1881–1900	122 826	3741,5	306,5
	1901–1914	166 504	2545,6	518,7
	1863–1914	338 962	8640,3	900,5
Правобережна Україна	1863–1880	7218	2834,3	93,0
	1881–1900	29 448	3960,0	254,0
	1901–1914	90 036	3941,4	488,8
	1863–1914	126 702	10 735,7	835,8
Південна Україна	1863–1880	14 444	5138,5	113,0
	1881–1900	35 003	6104,8	456,6
	1901–1914	61 812	4009,1	788,5
	1863–1914	111 259	15 252,4	1358,1
Разом по Україні	1863–1880	71 294	10 326,0	281,3
	1881–1900	187 277	13 806,3	1017,1
	1901–1914	318 352	10 496,1	1796,0
	1863–1914	576 923	34 628,4	3094,4

Водночас дані таблиці ще раз підтверджують правомірність саме такого варіанту періодизації аграрного ринку та його розвитку в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

- ¹ *Реснт О.П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – С.136.
- ² *Дружинин Н.М.* Русская деревня на переломе: 1861–1880 гг. – Москва, 1978. – С.265, 274.
- ³ *Шевченко В.М.* Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX – початку XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. – №4. – С.111.
- ⁴ *Шевченко В.М.* Купівля-продаж землі в Наддніпрянщині в період розкладу й кризи феодално-кріпосницького ладу // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2007. – С.209–215.
- ⁵ *Маркс К.* Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.25. – Частина II. – С.159.
- ⁶ *Ковальченко И.Д.* Аграрный рынок и характер аграрного строя Европейской России в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1973. – №2. – С.43.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Див.: *Шевченко В.М.* Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. в історіографії // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С.188–205.
- ⁹ Санктпетербургские Сенатские объявления по казённым, правительственным, судебным делам. – Отдел III. – Санкт-Петербург., 1822–1917; Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. 1–25. – 1895–1917; Динамика землевладения в России 1906–1914 гг. – Москва, 1989 та ін.
- ¹⁰ *Ковальченко И.Д., Милов Л.В.* Всероссийский аграрный рынок. XVIII – начало XX века: Опыт количественного анализа. – Москва, 1974. – С.255.
- ¹¹ Динамика землевладения в России 1906 – 1914 гг. – Москва, 1989. – С.29.
- ¹² *Анфимов А.М., Макаров И.Ф.* Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. – 1974. – №1. – С.83.
- ¹³ Підраховано за: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XIII, XXI–XXV. – СПб., 1907–1917; Динамика землевладения в России 1906–1914 гг. – Москва, 1989. – С.19, 27–28, 38–39.
- ¹⁴ *Ковальченко И.Д., Милов Л.В.* Указ. соч.
- ¹⁵ *Теплицький В.П.* Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. – К., 1959; *Теличук П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973 та ін
- ¹⁶ *Теплицький В.П.* Назв. праця. – С.149–150.
- ¹⁷ *Теличук П.П.* Назв. праця. – С.50–51.
- ¹⁸ *Першин П.Н.* Аграрная революция в России. – Книга 1. – Москва, 1966. – С.83
- ¹⁹ *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К., 1968. – С.48–49
- ²⁰ Таблицю 1 складено за такими джерелами: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XIII. – 1907; Вып. XVIII. – 1910; Вып. XIX. – 1910; Вып. XX. – 1911; Вып. XXI. – 1912; Вып. XXII. – 1913; Вып. XXIII. – 1914; Вып. XXIV. – 1915; Вып. XXV. – Петербург., 1917; Динамика землевладения в России 1906 – 1914 гг. – Москва, 1989.
- ²¹ Борьба за землю (Индуктивно-статистическое исследование). – Том 1. Общее введение. – Часть 1: Захват, капитал и труд в земледелии и землевладении. – 1908. – С.268.
- ²² Доклад Высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – Приложение I. – 1873. – Отдел IV. – С.23.
- ²³ *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. – К., 1970. – С.228.
- ²⁴ Доклад Высочайше учрежденной комиссии ...

²⁵ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954. – С.63.

²⁶ Історія українського селянства: Нариси у 2-х томах. – Том 1. – К., 2006. – С.325, 367; Інвентарні правила 1847–1848 // Радянська енциклопедія історії України. – Том 2. – К., 1970. – С.248.

²⁷ Костюшко І.І. Крестьянская реформа в Царстве Польском. – Москва, 1962. – С.271.

²⁸ До дев'яти Західних губерній Російської імперії були включені Київська, Подільська, Волинська, Віленська, Ковельська, Гродненська, Вітебська, Могилівська та Мінська губернії (Див.: Покупка, продаж и аренда земель казенных, частновладельческих, крестьянских-наделных, казачьих, башкирских, удельных, кабинетских, городских и церковных: Извлечение из Свода Закона. – Петербург., 1915. – С.9.)

²⁹ Там же. – С.13.

³⁰ Історія Української РСР. – Том другий. – К., 1979. – С.517.

³¹ Там само.

³² Дружинина Е.І. Южная Украина в 1800–1825 гг. – Москва, 1970. – С.93.

³³ Шевченко В.М. Купівля-продаж землі в Наддніпрянщині...

³⁴ Милов Л.В. О некоторых методологических аспектах изучения аграрного рынка второй половины XVIII – первой трети XIX вв. // Проблемы источниковедения и историографии: Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – Москва, 2000. – С.43.

³⁵ Ковальченко І.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX в. – Москва, 2004. – С.173–181.

³⁶ Статистика поземельной собственности и населённых мест Европейской России. – Вып. 1–8. – 1880–1886; Тарасюк Д.А. Поземельная собственность пореформенной России: Источниковедческое исследование по переписи 1877–1878 гг. – Москва, 1981.

³⁷ Див.: Витте С.Ю. Воспоминания: Мемуары. – В 3-х томах. – Том 1. – М., 2002. – С.716–717.

³⁸ Таблицю 2 складено за такими джерелами: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XIII. – Табл. III. – 1907; Вып. XVIII. – Табл. I. – 1910. – С.2; Вып. XIX. – Табл. I. – 1910. – С.2; Вып. XX. – Табл. I. – 1911. – С.2; Вып. XXI. – Табл. I. – 1912. – С.2; Вып. XXII. – Табл. I. – 1913. – С.2; Вып. XXIII. – Табл. I. – 1914. – С.2; Вып. XXIV. – Табл. I. – 1915. – С.2; Вып. XXV. – Табл. I. – Петербург., 1917. – С.2; Динамика землевладения в России 1906–1911 гг. – Табл. 2–10. – Москва, 1989. – С.18–38.